

Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019♦ Cilt/Volume:16♦ Sayı/Issue: 44, s. 359-376

KİTABÜ'L-İDRAK Lİ LISÂNÜ'L-ETRAK'IN YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Gülşat BİCAN

Milli Eğitim Bakanlığı, gulsat.bica@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-2651-2261

Makale Geliş Tarihi: 15.01.2019 **Makale Kabul Tarihi:** 7.10.2019

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Atıf: Bican, G. (2019) Kitabü'l-İdrak li Lisânü'l-Etrak'ın yabancılara Türkçe Öğretimi açısından incelenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (44), 359-376.

Öz

Yabancı dil öğretim yöntemleri, XX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni gelişmelerle birlikte köklü bir değişim ve yapılanma sürecine girmiştir. Bugün yabancı dil öğretim yöntemleri geçmişte kullanılan yöntemlerin, geleneksel yöntemlerin, günümüz dilbilim araştırmalarının ve çeşitli alanlardaki yeni yaklaşımların verilerinden yararlanılarak etkin bir yönetime kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Bu amaca hizmet edeceğini düşündüğümüz çalışmaların başında, Türkçenin yabancılara öğretiminin tarihsel sürecinin anlaşılması, yöntemlerinin belirlenmesi ve bunların tanımlanması gelmektedir. 1072 yılında, Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan Divânü Lugâti't-Türk (Türkçenin Bütün Sözcükleri) adlı eserden sonra, Esirü'd-din Ebû Hayyân'ın 1312 yılında kaleme aldığı Kitabü'l-İdrak li Lisânü'l-Etrak (Türk Dilini Kavrama Kitabı) adlı eser, bu alanda önemli bir kaynak olma özelliğine sahip olup çalışmamızda inceleme konusu olmuştur. Bu araştırma "Kitabü'l-İdrak li Lisânü'l-Etrak" adlı eserin yabancılara Türkçe öğretimi açısından incelenmesini amaçlayan betimsel bir araştırmadır. Çalışmada eserin sözlük, morfolojik ve sentaksla ilgili malzemesinin ortaya koyulması için içerik analizinden yararlanılmış, elde edilen bulgular yabancılara Türkçe öğretimi bağlamında değerlendirilmiştir. Buna göre devrin büyük filologlarından olan Ebû Hayyân'ın Araplara Türkçe öğretmek için günümüzde geçerliliğini sürdüren yöntemlerin yanında kendine özgü teknikler kullandığı ve hedef dili işlevsel olarak öğretmeye çalıştığı söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Ebû Hayyân, yabancılara Türkçe öğretimi, Araplara Türkçe öğretimi, gramer- tercüme metodu, dil bilgisi öğretimi.

EXAMINATION OF KİTABÜ'L-İDRAK Lİ LİSÂNÜ'L-ETRAK IN TERMS OF TEACHING OF TURKISH LANGUAGE TO FOREIGNERS

Abstract

Methods of foreign language teaching have been going through a process of tremendous transformation and structuring following the new developments after the second half of the 20th century. Today, methods of language teaching are sought to be developed to an ideally effective method having use of methods used in the past, traditional methods of our time, research in linguistics and outputs of new approaches of in various scientific fields. At the beginning of such works stays a wide understanding of the historical process of teaching of Turkish language to foreigners, identification and determination of its methods. Following the work of Divânü Lugâti't-Türk (All the Words of Turkish) written by Kaşgarlı Mahmud in 1072, the work of Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak (Kİ) written by Esirü'd-din Ebû Hayyân in 1312 is an essential source in this field and been subject to our research. This study is a descriptive research work aiming to examine Kİ in terms of teaching of Turkish language to foreigners. In the study, content analysis methodology has been embraced to present the material of the work related to vocabulary, morphology, and syntax; the findings have been evaluated in the framework of teaching Turkish language to foreigners. Accordingly, it can be said that Ebû Hayyan, being one of the prominent philologists of the time, used idiosyncratic methods together with some other methods which are currently valid; and tried to functionally teach the target language to Arabs.

Keywords: *Ebû Hayyân, teaching of Turkish language to foreigners, teaching of Turkish language to Arabs, methodology of grammar-translation, teaching of grammar.*

Giriş

Türkçe, bilinen 1500 yıllık kesintisiz tarihi ve zengin kültürüyle geçmişte olduğu gibi günümüzde de yabancıların ilgi gösterdikleri belli başlı konuşma ve yazı dillerinden biridir. Türkçe, yaygınlık alanı bakımından da Avrupa ortalarından Çin'e kadar uzanan bir coğrafyayı kapsamaktadır. Bu nedenle Türk dili, çeşitli şive ve lehçeleriyle kalabalık bir nüfus topluluğu tarafından konuşulmaktadır. Çeşitli nedenlerle bu dille tanışan veya bu dili öğrenmek isteyenler, bilinen tarihi XI. yüzyıldan günümüze kadar Türkçe öğrenme çabası içinde olmuşlardır. Hatta 20. asrın başlarına kadar bütün dünyada en fazla öğrenilen yabancı dilin Türkçe olduğu ifade edilmektedir (Adıgüzel, 2001, s. 27). Hengirmen (1993), XI. yüzyıl ile XX. yüzyıl (XX. yüzyıl dâhil) arasında Türk ve yabancı yazarlar tarafından bu alanda toplam 384 kitap yazıldığını belirtmiştir. Elimizdeki kaynaklar, 12 milyon km²lik bir alanda yaygın bir dil olan Türkçenin, tarihin çeşitli dönemlerinde farklı milletlere öğretilmeye çalışıldığını göstermektedir. Türkçenin öğretimi alanında yazılan kaynakların bir kısmı kayıp olmasına rağmen, bu alanda 1072 yılında Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan "Divânü Lugâti't-Türk" (Türkçenin Bütün Sözcükleri) adlı eserden sonra elimize

Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak'ın Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi

ulaşan önemli kaynaklardan biri de ünlü Arap filolog Esirü'd-din Ebû Hayyân'ın 1312 yılında kaleme aldığı "Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak" (Kİ) (Türk Dilini Kavrama Kitabı) adlı eseridir. İzbudak'a göre "Bu kitap ehemmiyetçe Divânü Lugâti't-Türk'ün aynısıdır, onu itmam ve ikmal eden mühim bir eserdir" (1936, s. 1). Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Arapça yazılmış olan eser, günümüzde geçerliliğini sürdüren dil bilgisi kurallarının ve söz varlığının belirli bir kısmının içinde yer aldığı büyük öneme sahip tarihi bir kaynaktır.

Yöntem

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden belge incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Belge incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin çözümlenmesini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Kİ'nin yabancılara Türkçe öğretimi açısından incelenmesini amaçlayan bu araştırma, betimsel nitelikte olup veri toplama aracı olarak tümevarımcı betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmanın veri çözümlenmesinde, Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak adlı eserdeki tanımlayıcı ve detaylı bilgilerden yola çıkılarak yabancılara Türkçe öğretimine ilişkin ana temalar ortaya koyulmuş, elde edilen veriler değerlendirilmiş ve yabancılara Türkçe öğretimi ile ilgili yöntemler belirlenerek bu yöntemler eserden alınan örneklerle açıklanmıştır.

Bulgular

Eserin genel özellikleri

Eser, sözlük ve gramer olmak üzere iki ana kısımdan oluşmuştur ve eserin içeriği üç başlık altında toplanmıştır: Sözlük, Tasrif (Çekim ve Türetme), Nahiv (Sentaks). Eser, sözcük ve ekler konusunu ele alan bir dil bilgisi bölümü ve Arap alfabesine göre düzenlenmiş alfabetik Kıpçakça-Arapça bir sözlükten oluşur. Dil bilgisi bölümünde Kıpçakçanın ses ve biçim bilgisi ele alınır. Kitapta Türkmen ve Kıpçak lehçe özellikleri birçok kelime ve gramer kuralları için kaydedilmiştir. Ancak Kİ, Kıpçak veya Türkmen lehçesine ait değil, dönemin standart Türkçesine ait bir eserdir (Ercilasun, 2006, s. 388). Eserin yazıldığı dönemin dilinin fonetik, morfolojik ve sentaksla ilgili malzemesinin kısaca değerlendirildiği gramer kısmında dil kuralları ile ilgili bilgiler örnekleriyle birlikte yer almaktadır. Dönemin Türkçesinin özelliklerini ortaya koyan eser, dil bilgisi-çeviri yöntemine göre yazılmıştır. Ebû Hayyan, Kİ'de eseri yazmaktaki amacını: "Türk dilinin büyük bir bölümünü dil, tasrif ve nahiv bakımından kaydetmektir." (Caferoğlu, 1931, s. 6) olarak açıklamaktadır.

Sözlük Bölümünün Dilbilimsel Değerlendirilmesi

Eserin sözlük kısmının genel düzeninde, farklı diyalektlere ait kelimeler, Kıpçakça ve Türkmençe olarak kaydedilmiştir. İsim ve fiillerin eserin başında karışık olarak Arap alfabesine göre sıralanmış olduğu ve kelimelerin tam ve genellikle tek kelime olarak karşılıklarının verildiği, zaman zaman bazı kelimelerin cümle içinde kullanılarak anlamın pekiştirildiği görülür (kırş: yarış, oyun, ok atışı gibi müsabakada kendi tarafında olan kimse. Ms: bu kırışimdür- bu benim müsabakada yanımda

bulunan arkadaşımıdır.-) Eserin sözlük kısmı alfabetik bir sistemde yazılmıştır. Söz konusu sistem günümüzde sözlük yazımında modern bir üslup olarak kabul edilmektedir (Doğan, 2016). Arap alfabesine göre düzenlenmiş alfabetik Kıpçakça-Arapça sözlük özelliği taşıyan kelime malzemesi, 2498 sözcük içerir. Sözlük bölümünde Türkmen ve Kıpçak dışında, diğer Türk lehçelerinde kullanılan kelimeler için Uygur, Türkistan, Bulgar, Harezmi şeklinde kayıtlar düşülmüş; yer ve boy adlarından da bahsedilmiştir (Özyetgin, 2003). Bu bölümünde ayrıca Arapça, Farsça, Çince, Ermenice, Rumca, Moğolca ve Soğdca gibi diğer dillerden alıntı kelimeler de yer almaktadır (Salan, 2012, s. 64). (örneğin, köşk: köşk, kasır (fars)).

Eserin sözlük kısmında isim, fiil, sıfat türündeki tüm sözcük ve sözcük gruplarının anlamlarına herhangi bir kısıtlama yapılmaksızın yer verilmiştir. Günümüzde kullanılan sözlüklerin aksine, yer yer isim köklü sözcükler çekim eki almış olsa dahi bu eklerinden arındırılmadan kitapta geçtiği biçimiyle sözlüğe aktarılmış, tanımları da yine aynı biçimde çekimli olarak yapılmıştır (*andan: ondan*). Diğer taraftan, eserin sözlüğünde yer alan fiillerin tamamı geçmiş zaman ve üçüncü tekil şahıs göre çekimlenmiş biçimiyle aktarılmıştır. Fiiller kök biçiminde gösterilmemiştir (*sündi: uzandı, tağaldı: dağıldı, örandı: öğrendi, olaçadı: takdir etti*). Çeşitli söz gruplarına ve cümlelere ise günlük konuşmada kullanılan şekliyle yer verilmiştir (*oruç tuttu: oruç tuttu, otaqın qanı: menzilin nerede, boğdayamlü: buğday renkli*)

Eserin sözcük kadrosu incelendiğinde Türkçede günlük yaşamda sıkça kullanılan kelimelere yer verildiği görülmüştür (ağız, ana, armağan, baş, boğday, kilim, mum, orman gibi). Ayrıca anlamı pekiştirmek için kimi sözcüklerin günlük hayatta kullanılan cümleler içinde yer alan örneklerine rastlanmıştır. Bu yönüne bakarak, yazarın basitten karmaşığa doğru bir yol takip ettiği ve yabancı dil öğreniminin temeli olan günlük dili anlama ve konuşma becerisini kazandırmaya çalıştığı söylenebilir. Bu, aynı zamanda dilin işlevsel yönünün göz önünde tutulduğu anlamına gelmektedir ve yazarın günümüzde geçerliliği olan iletişimsel yaklaşıma (Yaylı, Demet ve Yaylı, Derya, 2011, s. 16) uygun bir yöntem kullandığına işaret etmektedir.

Gramer Bölümünün Değerlendirilmesi

Eserin gramer bölümünde aşağıdaki başlıklar altında açıklamalar yapılmıştır (Caferoğlu, 1931):

Tasrif (Çekim) , *Müfret Kelimenin Hükümleri* (Tekil kelimenin kuralları), *Tasgir* (Küçültme eki), *Nispet* (ilgi-aidiyet), *Cemi* (Çokluk), *İsm-i Fail* (Etken sıfat fiil), *Mübalâğalı İsm-i Fail* (mübalâğalı etken sıfat fiil), *İsm-i Tafdil* (Üstünlük şekli), *İsm-i Mef'ul* (Edilgen sıfat fiil), *Mastar*, *İsm-i Mekan* (Yer ismi), *İsm-i Alet* (Alet ismi), *Hey'et*(Fiil tarzı), *Edat/ İdâd* (isimden isim yapma eki/ lık-lik getirilerek yapılan isimler), *Nakil* ve *Ta'diye Harfi* (Geçişlilik ve geçişsizlik şekli), *Harf-i Mutavaat* (Edilgenlik harfi), *İttihaz Harfi* (Dönüşlülük harfi), *Müşareket Harfi* (İşteşlik harfi), *Müzaraat Harfi* (Geniş zaman harfi), *Mazi Harfi* (Geçmiş zaman harfi).

Kitabü'l-Idrak Li Lisânü'l-Etrak'ın Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi

Harflerin Ziyade Edilmesi ve Mahalleri (Harflerin eklenmesi ve yerleri), Harf-i Bedel (Harflerin yer değiştirmesi) ve Hazf (Harf düşmesi), Harekenin Nakli (Ünlü değişimi) ve Teşdid (Bir harfin tekrar edilmesi). *

Ziyade Bahsi (Arttırma konusu), R, N, S, B, T, Ç, D, Z, Q, K, Ğ, M, Ş, L, V harflerinin ziyade edildiği mahaller (R, N, S, B, T, Ç, D, Z, Q, K, Ğ, M, Ş, L, V harflerinin eklendiği yerler), Harflerin yekdiğerile tebdili meselesi (Harflerin bir diğeriyle yer değiştirmesi konusu), Harflerin Hazfi Meselesi (Harf düşmesi konusu), Teşdid vasıtasıyla iki harfin birleşmesi/ idgam (Bir harfin tekrar edilmesi yoluyla iki harfin birleşmesi /benzeşme), Mürekkep kelimelerin ahkâmı (Cümle yapı kuralları), Nekire ve Ma'rife (belirsiz ve belirli isim), Alem (Özel isim), İşaret İsimleri, Mevsul (Bağlama zamiri), Müzaf (Tamlanan), Fiil (emir, mazi, muzari fiiller), Mübtedâ ve haber bahsi (İsim cümlesinde özne-yüklem konusu), Nevâsih bahsi (isim cümlesinin anlamını değiştiren yardımcı ek fiiller konusu), Kâşkâ ve ehevâtı (keşke kalıbı ve benzerleri), Orânlâdi, sağındı ve bildi kelimeleri (zannetti, sandı ve bildi kelimeleri), Fiil-i Nefi (Fiilde olumsuzluk), İstifham (Fiilde soru), Fiil-i Nehi (Fiilde yasaklama), Meçhul fiilin i'rap cihetinden faili (Sözde özne), Fiilin Müteallakatı (Fiilin yakınları/ akrabaları-cümlelerin diğeri unsurları), Mastar, Zarf-ı zaman (Zaman zarfı), Zarf-i Mekan (Yer zarfı), Hal (Durum zarfı), Mef'ulbih (yükleme hali- nesne/ tümleç- öznenin yaptığı işten etkilenen isim), İsmi fa'ilin fail ve mef'üetalluku (Etken sıfat fiilin özne ve nesne ile ilgisi), İsmi mef'ülun meful bihe taalluku/ta'diyesi (edilgen sıfat fiilin nesne ile kullanımı), Mastarın mef'ülbihe taalluku (İsim fiilin nesne ile kullanımı), Mef'ul leh (-mek için / -den dolayı, sebebiyle- edat/ ilgi tümleci), Mef'ulma'(ile edatı-birliktelik ilgisi-vasıta hali), Müstesna bahsi (Kuraldışı konular), Temyiz (Azlık-çokluk belirteci), Tenâzü'(İki ya da daha fazla yüklem bir ögeye bağlanması), İzafet (Tamlamalar), Ant (Yemin), Harfsız İzafet (İsim tamlaması), Tevabi' (Sıfat), A'tf (bağlaç), Te'kit (Pekiştirici), Bedel (açıklayıcı), Şart Bahsi (Şart kipi konusu), Hikâye (Başkasının sözünü nakl ve hikaye etmek), Harfler.

Çalışma kapsamında eserde açıklamaları verilen dil bilgisi konuları günümüz Türkçe dil bilgisi başlıklarına göre şu şekilde incelenmiştir. †

Sesler

Türkçedeki Sesler

Arapça dilbilgisi sistematiğine uygun olarak hazırlanmış Kİ'de sesler konusunda ayrı bir başlık bulunmamaktadır. Konu ile ilgili Tasrif (Çekim) başlığı altında Türk dilinde 23 harfin kullanıldığı açıklanmıştır: hemze, /b/, /p/, /t/, /c/, /ç/, /d/, /r/, /z/, /s/, /ş/, /ş/, /t/, /ğ/, /k/, /k/, /g/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /v/, /y/. Eserde bu bilgiden sonra aynı başlık altında Türkçe sözcük türlerinin isim, fiil ve harf olmak üzere üç çeşit olduğu açıklanmıştır. Daha sonra ismin bir, iki, üç, dört, beş ve az da olsa altı harfe kadar olabileceğini belirtilip örnekleri verilmiştir. Fiillerin ise bir, iki, üç ve dört

* Daha fazla bilgi için bkz. Özyetgin, 2001.

†Bu başlıklar Muharrem Ergin'in(2000) kitabındaki sisteme göre düzenlenmiştir.

Gülşat BİCAN

harfli olabileceği, istisnai de olsa beş harflilerin bulunabileceği örnekleriyle açıklanmıştır. Tek harfli fiillerin zamme, fetha, ya da kesre ile harekelendiğinde üç kısım olduğu ile ilgili bilgi verilip örneklendirilmiştir: (yu-), (yâ-), (iy/yi). Kî'de aynı başlık altında harf terimi ile birlikte ele alınan ses kavramı ise harekeleme sistemiyle verilen ünlüler göz ardı edilerek sadece ünsüzlerle açıklanmıştır.

Eserde *Harflerin yekdiğerile tebdili meselesi* (Harflerin bir diğeriyle yer değiştirmesi konusu) başlığı altında bedel harfleri [(hemze), q, s, d, (sat), t, b, z] verilerek günümüz Türkçesinde “ses hadiseleri” başlığı altında açıklanan “konsonant ikileşmesi”, “benzeşme” (Ergin, 2000, s. 52) gibi ses olaylarının nasıl gerçekleştiği örneklendirilmiştir (ağardı, ağardı; ab+aq, abbaq, appaq; işitdürdi, işittürdi; yapıyaşıl, yabyaşıl, yamyaşıl; toqzan, toqsan).

Harflerin Hazfi Meselesi (Harflerin düşmesi konusu) başlığı altında ses olayları sonrasında düşen harfler [d, y, r, (hemze), q] olarak verilmiş ve örneklendirilmiştir (içdür, içür; sıçqan, sıçan).

Teşdid vasıtasıyla iki harfin birleşmesi/ idgam (Bir harfin tekrar edilmesi yoluyla iki harfin birleşmesi /benzeşme) başlığı altında günümüz Türkçesinde “konsonant ikileşmesi” (Ergin, 2000, s. 52) adıyla açıklanan ses olayının iki kelimedede bulunduğu ifade edilmiştir (älli ve yassı).

Eserde ayrı başlıklar altında verilmese de farklı dil bilgisi terimleri açıklanırken bazı ses olaylarına değinilmiş ve örnekleri verilmiştir. Örneğin *Tasğir* (küçültme eki) başlığı altında –cuq, –çük küçültme ekinde yer alan ‘q’ sesinin ‘ğ’ ye dönüşebileceği, günümüz Türkçesinde “benzeşme” (Ergin, 2000, s. 52) terimiyle adlandırılan ses olayı belirtilmiştir (yaçuqas, yaçuğas). Fiil başlığı altında ise günümüz Türkçesinde “hece düşmesi” (Ergin, 2000, s. 52) terimiyle adlandırılan ses olayı, örneklendirilerek açıklanmıştır (başlayur, başlar).

Başlıca ses özellikleri

Eserde Türkçe kelimelerde görülen ses özelliklerine dair detaylı açıklamalar bulunmamaktadır. Konu ile ilgili kitapta ‘x ve f’ seslerinin içinde bulunduğu kelimelerin Türkçe kökenli olmadığı bilgisine yer verilmiştir (axşam, faraman). Ses uyumları ile ilgili olarak da vokal uyumlarından olan kalınlık- incelik uyumuna kısaca değinilmiştir. Türkçede sıkça karşılaşılan bu ses özelliği için Kî'de özel bir başlık bulunmamaktadır. Konu ile ilgili açıklamalar Türkçenin ekleriyle ilgili olarak verilen bilgilerde, mastar başlığı altında ve diğer birçok terimin tanımlamaları yapılırken verilmiştir. Bu açıklamalarda kelimelere gelen eklerin, ahenk kuralına uygun olarak eklendiği, kalın ünlülü kelimelere kalın sesli eklerin, ince ünlülü kelimelere de ince sesli eklerin geldiği ifade edilmiş ve örneklendirilmiştir (mastar eki olarak geçen –mek/-mak, son harfi kalın olan kelimelere –mak; ince olan kelimelere –mek olarak eklenir: -mak: barmak, -mek: -kelmek).

Kelimeler. Kî'de, kelimelerle ilgili Müfret kelimenin hükümleri (tekil kelimenin kuralları) başlığı altında yapı bakımından kelimeler, Arapçanın dil bilgisi dallarından sarf ilminin (morfoloji) ele aldığı gibi Türkçenin isim ve fiil yapıları kategorisinde ele

Kitabü'l-Idrak Li Lisânü'l-Etrak'ın Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi

alınmıştır. İsim yapıları isme özgü kurallar ifadesiyle: Tasgir (Küçültme Eki), Nispet (ilgi-aidiyet), Cem (Çokluk), İsm-i Fail (Etken sıfat fiil), Mübalağalı İsm-i Fail (abartılı etken sıfat fiil), İsm-i Tafdil (Üstünlük şekli), İsm-i Mef'ul (Edilgen sıfat fiil), Mastar, İsm-i Mekân (Yer ismi), İsm-i Alet (Alet ismi), Hey'et (Fiil tarzı), İdâd (isimden isim yapma eki/ lık-lik getirilerek yapılan isimler) başlıkları altında açıklanmıştır. Fiil yapıları ise fiillere özgü kurallar ifadesiyle: Nakil ve Ta'diye Harfi (Geçişlilik ve geçişsizlik şekli), Harf-i Mutavaat (Edilgenlik harfi), İttihaz Harfi (Dönüşlülük harfi), Müşareket Harfi (İşteşlik harfi), Müzaraat Harfi (Geniş zaman harfi), Mazi Harfi (Geçmiş zaman harfi) başlıkları altında açıklanarak örneklendirilmiştir.

Kökler

Ki'de köklere dair açıklamaların yer aldığı özel bir başlık bulunmamaktadır. Eserde fiil kökleri emir hali olarak verilmiştir. Ebû Hayyan, bunu yaparken Türkçede fiillerin yalın halinin emir kipleri görünümünde olmasından hareket etmiş olabilir.

Ekler

Ki'de, ekler konusunda genişçe açıklamalar yapılmış çeşitli örnekler verilmiştir. Kelime türetme ve fiil çekimlerinin yapılabilmesi için ek olarak kullanılan harflerin neler olduğu ayrı başlıklar altında açıklanmıştır. Ancak Ki'de yapım ekleri, çekim ekleri ve yardımcı sesler ayrı başlıklar altında açıklanmamış, farklı başlıklar altında karışık olarak verilmiştir. Eserin *Ziyade Bahsi* (Arttırma konusu) başlığı altında, tüm ekler tek tek görevleri ve örnekleriyle “*r, n, s, ç, d, z, q, k, ğ, y, m, ş, l, v*” *Harflerinin Ziyade Ettiği Mahaller* adıyla aktarılan başlıklar altında maddelendirilmiş, eklerin yapım ve çekim eki olma özellikleri ile ilgili genişçe bilgi ve örnekler verilmiştir.

Örneğin *R Harfinin Ziyade Edildiği Mahaller* başlığı altında “*r*” harfinin geniş ve şimdiki zaman anlamı vermek için fiillere eklendiği (alur), isimden fiil türetme eki olarak kullanıldığı (aq, ağardı), öncesinde “*l*” kullanıldığı zaman çokluk bildirdiği (atlar), *-k* ve *-q* ile birlikte kullanıldığında üstünlük anlamı taşıdığı (yaman, yamanraq), öznenin çoğul olduğuna işaret etmek için fiile eklendiği (kâldilâr), öncesinde *-d* kullanıldığında fiili geçişli yaptığı (mindî, mindürdi) ifade edilmiştir.

Yukarıda verilen açıklamaların dışında eklerle ilgili olarak *Tasgir (Küçültme Eki)* başlığının dışında özel bir bilgilendirme yapılmamıştır. Ekler, eserdeki dil bilgisi terimleri tanımlanırken farklı konuların içinde karışık olarak çeşitli karşılaştırma ve örneklerle aktarılmıştır.

Eserde çekim ekleri başlığı altında bir bilgi verilmezken farklı konu başlıkları altında, çokluk eki (qullar), hal ekleri (urdu sâni), iyelik ekleri (qulum, qulumuz, qulun, qulunuz, qulî, qulları), soru eki (sañçar kâldimü), zaman ekleri (geçmiş zaman: sañçar turmuş, sañçar olturdu, geniş zaman: sañçärturur, gelecek zaman: kâlgey, kâlge, kâlkâyim), şahıs ekleri (urdum) gibi terimlerin açıklamaları ve örnekleri görülmektedir.

Anlam ve Görev Bakımından Kelimeler

İsimler: Kitapta *İsm-i Mekan* (Yer ismi) nin, kök olarak adlandırılan emir sigasının (kipinin) sonrasına “çaq” ilave edilerek oluşturulduğu açıklanmıştır

Gülşat BİCAN

(turğaçaq, durmak yeri). *İsm-i Alet* (Alet ismi) oluşturmak için ise, “q” ve “k” harflerinin “ı, i, u, ü” ile birlikte kullanılarak fiillere eklenmesiyle türetme yapılacağı belirtilmiştir (bıçqu, bıçki).

Ki’de bunların dışında geçen, sanatla ilgili isimlere ise *Harfler* başlığı altında değinilmiştir. Özel isim konusunda altı çeşit yapıdan bahsedilmiştir. Her yapı da örneklendirilmiştir. Günümüz Türkçesinde “zamir” (Korkmaz, 2007) konusu başlığında tanımlanan “bu, o, bunlar, onlar, bunda, burada, onda, orada” zamirleri de *İşaret İsimleri* başlığı altında açıklanmıştır.

Nekire ve Ma’rife (Belirli-belirsiz isim) başlığında, basit ve birleşik isimler tanımlanırken, aynı başlık altında şahıs zamirleri (Korkmaz, 2007) ve ilgi durumu eki (Korkmaz, 2007, s. 269) yer almış şahıs zamirlerinin yerini tutan iyelik ekleri (Korkmaz, 2007), örneklendirilerek aktarılmıştır. İlgili açıklamalar şahıs zamirleri için *münfasıl* (ayrık) zamirler ve iyelik ekleri için ise *muttasıl* (bitişik) zamirler olmak üzere iki gruba ayrılarak tanımlanmıştır.

Sıfatlar

Türkçede kullanılan sıfatlar tanımlanırken sıfatın belirtilen ismin önünde yer aldığı, belirtilen sözcük kullanılmadığı durumlar hariç sıfatın çoğul yapılmadığı açıklanmıştır. Eserde sıfat türlerine ve yapılarına da ayrı ayrı örnek kullanımlarıyla yer verilmiştir. Çokluk anlamı taşıyan sıfatlar (belirtme sıfatları) kullanıldığında belirtilenin çoğul yapılmadığı bilgisi de kitapta mevcuttur (iki uslu är kördüm). Ayrıca sıfatların belirttiği isim kullanılmadığında çokluk eki alabileceği belirtilmiştir (uslular kördüm).

Bu başlık altında zamirin sıfat olarak kullanılamayacağı ve kendisinin de sıfatla belirtilemeyeceği ifade edilirken sıfat görevinde kullanılan kelime, kelime grupları ve bazı sıfat çeşitleri örnek cümlelerle gösterilmiştir (kördüm oşbu bilgäni; bu alimi gördüm).

Zarflar

Kitapta zarflar, *zarf-ı zaman* (zaman zarfı), *zarf-i mekân* (yer zarfı) olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır ve fiilden hem önce hem de sonra hangi tür fiillerle birlikte kullanılabileceği açıklanmıştır. Kitapta zaman zarfları kendi arasında iki bölüme ayrılmıştır: Tek başına kullanılan zarflar, *belirsiz zaman zarfı* (kündüz, kindin; gündüz, ikindi) olarak tanımlanmıştır. Cümlede fiille ilgili bilgi veren ya da sıfatla belirtilen zarflar ise *özel zaman zarfı* grubu içinde örnekleriyle açıklanmıştır (bükün Sänçär turmuş dägül). Özel zaman zarflarının hem geçişli hem de geçişsiz fiillerle birlikte kullanılabileceği de örneklendirilmiştir (geçişli fiilde: Tünlä urdum Sänçärni, geçişsiz fiilde: tünlä turdum). Zarfların fiillerden önce de sonra da kullanılabileceği belirtilmiştir.

Mekân zarflarının tanımı yapılmazken sadece aldığı *-dä* eki verilmiş ve örnek vermekle yetinilmiştir (üstündä, qarşunda). Bu başlık altında ilgi durumu eki (Korkmaz, 2007, s. 23) ile türetilmiş çeşitli mekân zarflarına örnekleriyle ve

Kitabü'l-Idrak Li Lisânü'l-Etrak'ın Yabancılar Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi

Arapçadaki kullanımlarıyla birlikte yer verilirken, zaman zarfı ve mekân zarfı ile ilgili farklılıklar da karşılaştırılmıştır.

Zamirler

Eserde zamir, ayrı bir başlık altında yer almamış ve bu konudaki bilgiler başka başlıklar altında dağınık olarak verilmiştir. Zamir, ayrık ve bitişik olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Ayrık zamirin tanımı yapılmadan sadece şahıslara göre kullanımlarının örnekleri verilmiştir (mân, miz, sän, siz, ol ya da on, ollar ya da onlar).

Bitişik zamir ise *m*, *n*, *z* harfleri olarak tanımlanmış ve örneklendirilmiştir (qulum, qulun, qulunuz). Bağlama zamiri (Korkmaz, 2007) de *mevsul* başlığının altında tanımlanmıştır. Yazar bağlama zamirinin cümle içindeki farklı şekillerini de örnekleriyle birlikte ele almıştır. Örneğin yazar, bağlama zamirinin cümlede zarf görevi ile kullanıldığında *-ki* ekini (Bu avdakinin quludur.); isim cümlesi ile kullanıldığında *kim* kelimesini (ol kim qulları körklüdür ävdädir.) aldığını; geçmiş ya da gelecek zaman eki almış fiil ile kullanıldığında, eklendiği kelimenin kalınlık ve incelik durumuna göre *-ğan*, *-kän* eklerine dönüştüğünü ifade etmiştir (kördüm seni urğanı, gördüm o adamı ki seni vurdu).

İşaret zamirleri ise *işaret isimleri* başlığı altında açıklanmıştır. Yakını göstermek için (bu); uzağı göstermek için (ol) sözcüğünün kullanıldığı ve bu kelimelerin çokluk eki alabildiği ifade edilmiştir.

Fiiller

Eserde fiiller *emir*, *mazi* (geçmiş zaman) ve *müzari* (şimdiki zaman ve geniş zaman) olmak üzere üç kısımda açıklanmış ve *mazi*, *müzari*, *ism-i fail* (etken sıfat fiil), *ism-i mef'ul* (edilgen sıfat fiil), *mastar*, *ism-i mekan* (yer ismi), *ism-i hey'et* (keyfiyet ismi), *ism-i alet* (alet ismi) gibi terimlerin, *fer'* ve *emirden* (fiilin kök ve gövdelerinden) türetilmiş olduğu ifade edilmiştir.

Aynı başlık altında farklı açıdan tekrar iki kısımda incelenen fiil, etken ve camit (çekimi yapılamayan fiil) olarak ele alınmış ve bu terimlerin tanımları yapılarak örnekleri gösterilmiştir. Etken fiil, zaman ekleri alan fiil olarak açıklanırken (tur, turur, turdu) *idi* ve *dägül* kelimeleri de kip eki alamadığından *camit fiiller* olarak belirtilmiştir.

Fiilleri geçişli ve geçişsiz olmak üzere tekrar iki kısma ayıran Ebû Hayyan, bu terimlerle ilgili tanımlara *fiil* başlığı altında yer vermemiştir.

Fiillerin olumsuz ve soru biçimleri, fiillerde olumsuzluk (fiil-i nefi) ve soru (istifham) başlığı altında aldığı eki belirtilerek açıklanmış, şahıs eklerine göre çekimi yapılarak örneklendirilmiştir (kâlmädüm; Sänçär kâldimü).

Mastar, fiiller başlığında yer almamış kendi başlığı altında açıklanmıştır. Mastar eki *-maq* veya *-mäk* olarak verilmiştir. Ayrıca *-maq* ekinin sonuna *-lıq*; *-mäk* ekinin sonuna ise *-lik* eklenebileceği belirtilerek örneklendirilmiştir (kâlmäk, kâlmäklik). Mastar eki olarak ayrıca *-ş* ünsüzü kullanıldığı ve *-ş* sesinin eklendiği fiilde abartı anlamı taşıdığı ifade edilmiştir (uruş urdum: öyle bir uruş ki). Eserde mastar

Gülşat BİCAN

terimi, ikinci kez yine aynı başlık altında cümle unsurlarından biri olarak tekrar açıklanmış ve ikinci açıklamada ilk açıklamalara ek olarak *mastar*, *müphem* (belirsiz), *muhtas* (belirli) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Fiil Çekimi

Tasrif (fiil çekimi) başlığı altında, basit kelimelerin düzeni, Türk dilinde kullanılan 23 harf ve bu harflerin neler olduğu, kelimenin tanımı, yapısı ve türleri örnekleriyle verilmiştir. Fiil çekimi konusu eserde bu başlık altında değil fiil başlığı altında açıklanmış ayrıca farklı terimler tanımlanırken de çekim konusu ile ilgili ek bilgiler verilmiştir.

Eserde zaman kavramı karışık bir biçimde ele alınmıştır. Cümlede zaman kavramını taşıyan yüklem fiil başlığı altında üç kısma ayrılmıştır: *Emir*, *mazi* (geçmiş), *muzari* (geniş zaman). Ayrıca “harf” olarak değerlendirilen çeşitli zaman eklerinin fiil köküne eklendiği ve bu suretle zaman çekiminin yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca dil bilgisinde üç ana zaman içinde geçen ve şimdiki zamanı karşılayan “hal” ile geçmiş ve geleceğe ait geniş bir zaman dilimini kapsayan “muzari” ayırt edilmemiş karışık bir biçimde verilmiştir (-r, ke-lur, al-ur).

Eserde fiil çekimi örneklendirilirken teklik ve çokluk durumları zamana ve şahsa bağlı olarak detaylı bir şekilde açıklanarak örneklendirilmiştir (turun, turunuz).

Ebû Hayyan, eserde görülen geçmiş zaman kipi (Korkmaz, 2007) ni *mazi harfi* başlığı altında ele alırken (-d); duyulan geçmiş zaman kipi (Korkmaz, 2007) ni *ism-i fail* başlığı altında ele almış (-miş) ve ek biçiminde göstermiştir (Tur-du, otur-du; kündog-mış).

Günümüz Türkçesinde *fiil çekimi* (Ergin, 2000) başlığı altında yer alan *şahıs ekleri*, *şekil ve zaman ekleri*, *isim fiili*, *fiillerin birleşik çekimleri*, *sorular ekleri* konuları eserde bu başlık altında tanımlanmazken farklı başlıklar altında fiil çekimi ile ilgili kısa bilgiler verilerek örneklendirilmiştir.

Partisipler

İsm-i fail (etken sıfat fiil) başlığı altında terimin tanımı yapılmazken terimi yapmak için kullanılan ekler açıklanmıştır. Asıl fiil, gelecek zaman anlamı taşıdığına fiilin sonuna *-daçı* (barçamız öldäçibiz, cümlemiz öleceğiz), geçmiş zaman anlamı taşıdığına ise *-miş* (kündoğmış) ekleri getirilerek etken isim türetilebileceği örnekleri ile belirtilmiştir. Eserde olumsuz etken isim yapmak için bu eklerden önce olumsuzluk eki *-ma* (Sânçärturmadaçı) getirileceği ve *-miş* ekinden sonra *-idi* (mal qalmamışdı) ekinin kullanıldığı bilgisine yer verilmiştir.

Eserde ayrıca *-çı*, *-çi* eklerinin fiile eklendiğinde etken isim yaptığı bilgisi örneği ile birlikte açıklanmıştır (kâliçi, daima gelir).

Bu başlık altında *-miş* ekinin etken isim yapma görevinin dışında, bir şeyin görülmediği halde öğrenildiğinden haber verme anlamı vermek için fiillere eklendiği bilgisine de yer verilmiş ve bütün *-miş* eki almış fiillerde bu anlamın mevcut olduğu açıklaması yapılmıştır.

Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak'ın Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi

Kitapta *mübalâğalı ism-i fail* (abartılı etken sıfat fiil) başlığında kalınlık ve incelik durumuna göre *-kân*, *-ğan* eklerinin fiilin sonuna gelerek eklendikleri kelimeye *çok* anlamı kattıkları Türkmenlerdeki kullanımıyla karşılaştırılarak örneklendirilmiştir (küläkän, çok gülücü; Türkmenlerde: küläç, çok gülücü).

Kitapta *edilgen sıfat fiil* başlığında etken sıfat fiillerin edilgen kullanımlarının – *l* ve *-n* ekleriyle yapılabileceği örnekleri ile ele alınmıştır (öldürölmüş, döpälänmiş).

Gerundiumlar

Kitapta gerundiumlar ile ilgili alt başlık bulunmazken zarf fiillere, eserde yer alan *hal*, *şart*, *atf* başlığı altında örnekleri ile rastlanmaktadır. Öznenin fiili icra ederken ne durumda olduğunu gösteren fiiller tanımıyla açıklanan *hal* terimi, ekleri ve kullanımları ile tanımlanmıştır (kâlip: kalıp, yürüyü: yürüyerek). *Şart* bahsinde fiile eklenen *-çaq* ekinin zaman anlamı verdiği (anlar turıçaq turtuq: onlar kalktığı zaman kalktı); fiile kip ve kişi ekinden sonra eklenen *-ça* ekinin ise fiilin hareketini şarta bağlama anlamı taşıdığı açıklanmıştır (täyma kâldükünçä ağırlaşamän säni: her geldikçe seni ağırlarım). *Atf* başlığında fiile eklenen *-ğınça*, *kinçä* eklerinin eyleme gelecek zaman anlamı verdiği ve fiilin sonunda ya da sürecinde oluşacak olayı belirttiği ifade edilmiştir (tur munda män kälkinçä: ben gelinceye kadar burada dur).

Edatlar

Eserde *edat* başlığı altında edatın bir şeye özgü hazırlanmış nesnelere işaret etmek için kullanıldığı ifade edildikten sonra eklerinin *-ıq*, *-lik* olduğu belirtilmiş ve örnekleri verilmiştir (yamalıq, yama için).

Edat başlığı altında yer almamasına rağmen günümüz Türkçesinde *vasıta ve beraberlik edatı* (Korkmaz, 2007) olarak adlandırılan *ile* terimi eserde *Mef'ul Ma'* konu başlığı altında tanımı yapılmadan anlamı ve örneği ile birlikte ele alınmıştır. *Bilä* kelimesinin *ile* edatıyla eş anlamlı olduğu örneklendirilerek açıklanmıştır (olturdum diräk bilä: direk ile oturdum). *Şart Bahsi* başlığı altında *edat-ı şart* terimine değinilmiş ve bu terimin *-sa* eki olduğu ifade edilmiştir (sän dägülmisseyidün: sen olmasaydın). *İzafet* başlığı altında günümüz Türkçesinde *benzerlik edatı* terimiyle adlandırılan *gibi* sözcüğüne (kibi, dâki), günümüz Türkçesinde *zaman edatı* terimiyle adlandırılan *beri* sözcüğüne (bärü), günümüz Türkçesinde *yer- yön edatı* terimiyle adlandırılan *değın* (dağın) sözcüğüne değinilmiştir.

Kelime grupları.

Eserde kelime grupları, özel bir konu başlığı altında açıklanmazken günümüz Türkçesinde (Ergin, 2000) bu başlık altında ele alınan “tekrarlar, bağlama grubu, sıfat tamlaması, iyelik grubu ve isim tamlaması, aitlik grubu, birleşik isim, birleşik fiil, ünvan grubu, ünlem grubu, sayı grubu, edat grubu, isnat grubu, genitif, datif, lokatif, ablatif grupları, fiil grubu, partisip grubu, gerundium grubu, kısaltma grupları, akkuzatif grubu” ile ilgili dil bilgisi kurallarının bir kısmı farklı başlıklar altında yer yer kısa tanımlamalar ve örneklerle verilmiştir.

Gülşat BİCAN

Cümleler

Eserde *Mürekkep Kelimenin Ahkamı* (Cümle oluşumunun hükümleri) başlığı altında anlamlı bir cümlenin birbirleri ile ilişkili sözlerden oluştuğu ve üç kısma ayrıldığı ifade edilmiştir: *Talep, haber ve inşa*. *Talep*, fiilin varlık ve yokluk durumunu belirtirken, *haber* (Sânçärturmuş) ve *inşa* (sattım) da fiili zaman yönünden çekimler. Ayrıca bu konu başlığı altında cümlenin isim cümlesi ve fiil cümlesi olarak ikiye ayrıldığı belirtilirken terimlerin tanımları verilerek isim cümlesi örneklendirilmiştir (idi, sağandı).

Kitapta *Fiilin Müteallakatı* (Fiilin yakınları/ akrabaları- cümlenin diğer öğeleri) başlığı altında yardımcı öğeler belirtilmiş ve bu yardımcı öğelerin hangileri olduğu terim adı olarak aktarılmış, ilgili açıklama ve örnekler sırası ile verilmiştir. Esere göre yardımcı öğeler: *mastar*, *zarf-ı zaman* (Zaman zarfı), *zarf-i mekan* (yer zarfı), *hal* (durum zarfı) *mef'ul leh* (-mek için / -den dolayı, sebebiyle- edat/ ilgi tümlecisi), *mef'ulma'* (ile edatı-birliktelik ilgisi), *müstesna bahsi* (kuraldışı konular) ve *temyiz* (azlık-çokluk belirteci) dir.

Eserin gramer bölümünde Türk dilinin imla sisteminin genel özellikleri, ünlülerin imlası, ünlü düzenini gösteren harekeleme sistemi, ünlülerin kalınlık-incelik, darlık genişlik, düzlük-yuvarlaklık ayrımları, ünsüzlerin imlası, ses değişimleri (ünlü ve ünsüz değişimleri), ses grupları, yapım morfolojisi (fiillerin şekil özellikleri, kök fiiller, türemiş fiiller, yapım ekleri; isimlerin şekil özellikleri, kök isimler, türemiş isimler), çekim morfolojisi (fiilde zaman, şahıs, sayı, olumsuzluk ekleri, soru eki, iyelik ekleri, çokluk eki), geçmiş, gelecek, birleşik zamanlar, şart kipi, emir kipi, sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar, fiilde çatı, sıfatlar, zamirler, zarflar, edatlar, tamlamalar, cümle unsurları gibi dil bilgisi kurallarına kısaca yer verilmiş, Türkmen ve Kıpçak lehçe özellikleri birçok kelime ve gramer kuralları için kaydedilmiş ve pek çok terimin tanımlamasında Türkmenler ve Kıpçaklar tarafından uygulanan kurallar örnekleri ile birlikte karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Kültür Aktarımı Açısından Değerlendirme

Kültür, bir toplumun, dil aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktardığı maddî ve manevî unsurların bir bütünüdür. Kültür aynı zamanda toplumların yaşayış tarzlarını yansıtır. "Toplumun en yüksek seviyede benzeşmesini sağlayan; insana, hayata ve varlıklara yaklaşıta, daha hoş, daha güzel, daha ulvi, daha akli, daha ahlaki, daha iktisadi, daha rahat olduğuna inanılan bir yaşayış kurmayı hazırlayan, iman, kanaat, bilgi ve davranışlardan oluşan hayat tarzına kültür denir." (Tural, 1992, s. 30). Bir toplumun yaşam tarzının, kültürel değerlerinin diğer toplumlara aktarılmasında dil, bir araç vazifesi görmektedir. Aksan (1995, s. 67)'a göre kimi zaman dildeki tek sözcük bile ulusun inançları, gelenekleri, bireylerin kendi aralarındaki davranış ve ilişkileri, maddî ve manevî kültürü üzerinde fikir verebilir. Dil ile kültür arasındaki bağ göz önüne alındığında, dil öğretiminde kültürel aktarımın önemli bir konu olduğu anlaşılmaktadır. Yabancı dil öğretimi, sadece öğretilen dilin sözcük anlamları ve dil bilgisi kurallarının hedef kitleye kazandırılması değildir. Dille birlikte, o dile ait kültürün de o dili öğrenenlere aktarımıdır. Bundan dolayı yabancı dil öğrenmek aynı

Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak'ın Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi

zamanda o dilin kültürünü ve o dili konuşanların yaşam tarzını da tanımak demektir. Kİ'de yer alan söz varlığı dönemin yaşam tarzına dair ipuçları vermektedir. Örneğin eserin sözlük bölümünde tanımları verilen **alp**: kahraman, yiğit; **ilgü**: ok nişangahı; **tuma**: harp esnasında giyilen zırh ve emsali; **tutğa**: kılıcın sapı, **öç tutmak**: at yarışında ve yahut ok atışında bahse girmek; **yağır**: küçük demir kalkan. **yağlıq**: düşman için hazırlanmış ok; **Yışıq**: baş zırhı gibi sözcükler o dönemde yaşayan Türklerin savaşçı bir toplum olduğuna dair bilgiler vermektedir. **Çaldı**: def ve sair aleti musikiyeyi çaldı; **dümrü**: def; **ır**: şarkı, makam ile söylenen şey; **qobuz**: aleti musikiye; **sıqdadı**: ölen kimseye karşı mersiye söyleyerek ağladı ve ağlattı; **uzan**: kopuz çalarak türkü söyleyen; **baş**: 1) kafa, baş, 2) yara, ör. gözü yaşlı bağı başlı- gözü yaşlı bağı yaralı gibi sözcüklere ve tanımlarına bakıldığında o dönemdeki Türklerin sanatla ve musikiyle iç içe olduğu, duygusal bir toplum olduğu gibi çıkarımlarda bulunulabilir. **Bis**: terbiye, **çelik**: çocukların oynadıkları çelik çomak; **kırş**: yarış, oyun, ok atışı gibi müsabakalarda kendi tarafında olan kimse; **kürüşdi**: güreşti; **tübük**: bir nevi çocuk oyunu; **toqurçin**: satranca benzer bir nevi oyun gibi pedagojik unsurları yansıtan sözcükler ise o dönemki Türk geleneklerinde çocuk eğitiminin varlığına işaret etmektedir. Sözlük bölümünde yer alan tanımlar incelendiğinde eserin Türk örf, adet ve geleneklerini, ticari, sosyal ve kültürel yaşam tarzlarını, bunlarla ilgili kavramları iyi bir şekilde yansıttığı görülmüştür. Yabancı dil öğretiminde kültürel aktarımın önemini göz önünde tutulduğunda Kİ'nin kelime-kültür-hedef kitle arasındaki bağlama uygun olduğu söylenebilir.

Tartışma ve Sonuç

Esirü'd-din Ebû Hayyân'ın Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak adlı eseri Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Arapça olarak kaleme alınmış sözlük ve "pedagojik gramer (Aydın, 1996, s.9)" bölümünden oluşan bir dil öğretim kitabıdır. Eser hazırlanırken Türkçeyi bilmeyenlerin öğrenme ihtiyaçları göz önünde tutulmuştur. Eserde yetişkinlerin öğrenebilme düzeyi esas alınmıştır. Dil öğretiminin cümle düzeyinde ele alındığı, içinde diyaloglara ve okuma parçalarına yer verilmeyen eserde Türkçenin temel kuralları ortaya koyulmuştur. Eserde Türkçenin öğretimi, dil öğretim alanında en eski yaklaşım olan geleneksel yaklaşımla dil bilgisi kurallarına ağırlık vererek sağlanmaya çalışılmıştır. Geleneksel dil öğretim yönteminde 'dil kurallarını öğrenen dili iyi kullanır' düşüncesiyle yabancı dil öğretim yöntemlerinden dil bilgisi-çeviri yöntemi ve kelime öğretimine ağırlık verilir. Dil bilgisi-çeviri yöntemi, ana dilin grameri aracılığıyla yabancı dilin gramerinin öğretildiği bir metottur (Adıgüzel, 2001, s. 30). Eserde dil bilgisi konuları belli bir sıra içinde aşamalı olarak aktarılmıştır. Verilen örneklerde dil ile günlük yaşam arasında bağ kurulmuş, dilin günlük yaşamda kullanılması için sık kullanılan kelimeler ve örneklere yer verilmiştir. Eserde karşılaştırmalı dilbilim yöntemi uygulanmıştır. Gramer kuralları açıklanırken Arapçadan Türkçeye, Türkçeden Arapçaya aktarma yapılmış, iki dil arasındaki benzerliklerle farklılıklar tespit edilerek örneklerle karşılaştırılmıştır. Arapça ve Türkçenin özellikleri konusunda yapılan bu karşılaştırma yoluyla, olası güçlükler ve aktarım yanlışları önceden belirlenerek ortaya koyulmuştur. Bu strateji aynı zamanda

Gülşat BİCAN

yazarın dili bir sistem olarak ele aldığıın göstergesidir. Dili bir sistem olarak ele alma (Sarıçoban ve Kürüm, 2015), Naiman'ın başarılı dil öğrenmek için bahsettiği beş temel stratejiden biridir.

Ebû Hayyan'ın gramer öğretim yönteminde, dil bilgisi konuları sıralanırken günümüzde yabancılara dil bilgisi öğretiminde izlenen aşamalara benzer bazı ortak özellikler bulunmaktadır. Türkçe cümle kuruluşunda kelimelerin sırasından ziyade ekler daha belirleyicidir. Bu nedenle önem sırasına göre ses sisteminden sonra ekler gelir. Eserin dil öğretim yönteminde bu özellik göz önünde tutulmuş ve seslerle ilgili kısa bir bilgilendirmeden sonra ekler ele alınmıştır. Eserde eklere genişçe bir yer verilmiş ve açıklamalar çeşitli örneklerle desteklenmiştir. Yazar, günümüz dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi ses özelliklerinden sonra çokluk ekini, isimleri (isimlere özgü kurallar ifadesiyle) ve fiilleri (fiillere özgü kurallar ifadesiyle) açıklamıştır. Eserde önce kelime türetme (sarf) kuralları sonra da cümle kurma (nahiv) kuralları aktarılmıştır. Bu yönüyle de eserde kolaydan zora doğru bir yöntem kullanılmıştır. Bu da dil öğretim ilkelerine uygun bir tutumdur. Yazar, Türkçe ve Arapçanın yapısı oldukça farklı olmasına rağmen eserinde yeni kategoriler yaratmamıştır. Bunun yerine hedef dil Türkçenin temel konuları Arapçanın dil bilgisi sistematığına uygun olacak şekilde Arapçanın sözcük ve cümle kurallarına adapte edilmiştir (Özyetgin, 2001). Bu yöntem yazarın bilinenden bilinmeyene doğru bir yol takip ettiğini göstermektedir. Günümüzde dillerin öğretiminde yeni bilgiyi mevcut bilgiye entegre etmek önemlidir çünkü önceki bilgi yeni bilgiyi yorumlamak için temel teşkil eder (Cummins ve Persad, 2014:189). Bütüncül yaklaşıma (Cummins, 2007) uygun olan bu modern yöntemin de yazar tarafından kullanıldığı söylenebilir.

Eserde açıklaması yapılan terimler Arapçadır. Bu da hedef kitlenin hedef dilin terimlerini öğrenmek zorunda kalmaması ve zaman kaybetmemesi açısından bir artıdır. Ayrıca hedef dilin terimleri öğrenilirken karşılaşılabilecek olası güçlükler ya da karışıklıklar bu yolla önlenmiştir. Yazarın dilbilgisi kurallarını açıklarken günümüz Türkçesinde geçerliliğini koruyan çok sayıda terimden faydalandığı görülür. Ancak terimlerin karışık bir biçimde aktarılması ve tanım yapılırken uzun cümleler kullanılması kuralların anlaşılmasını güçleştirmiştir. Ayrıca yazar terimlerin bir kısmını tanımlayıp örneklendirirken, bir kısmında açıklama yapmayıp sadece örnek vermekle yetinmiştir. Örneklerin bir kısmının karşısına Arapça karşılıkları verilmiş ve örnekler günlük yaşamdan seçilen kalıp cümlelerden oluşturulmuştur. Eserde verilen örneklerde uzun ve karşılaştırmalı cümlelere de rastlanır. Eserde önce kural verilerek ardından da örnekler cümle içinde gösterildiği için eserin öğretim yöntemi tümünden gelimdir. Sezer'in de belirttiği gibi yabancı dil öğretiminin kuraldan örneğe doğru yapılması gerekmektedir (1994, s. 113). Yazarın grameri aktarırken tümünden gelim metodu kullanması yabancı dil olarak Türkçe öğretimi metodolojisine uygun bir tercihtir.

Gramer kuralları aktarılırken Ebû Hayyan'ın ekler konusunda kullandığı kategorik sınıflandırma dikkat çekicidir. Yazar, eklerin öğretiminde günümüzde kullanılan dil bilimsel düzenlemeden farklı olarak işlevsel bir sınıflandırma yapmıştır.

Kitabü'l-Idrak Li Lisânü'l-Etrak'ın Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi

Eserin *Ziyade Bahsi* (arttırma konusu) başlığı altında, çeşitli yapım ve çekim ekleri tek tek özellikleri, kullanıldığı yerler, birlikte kullanıldığı sesler, görevleri ve örnekleriyle “*r, n, s, ç, d, z, q, k, ğ, y, m, ş, l, v*” Harflerinin *Ziyade Ettiği Mahaller* adıyla oluşturulan başlıklar altında aktarılmıştır. Yazarın çeşitli eklerin öğretime yönelik kullandığı bu teknik, farklı görevlerde kullanılan aynı ya da benzer seslerin tüm kullanımlarının bir arada görülmesini sağlaması ve olası karışıklıkları azaltmaya yardımcı olması yönüyle günümüzde yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde göz önünde tutulabilir.

Ebû Hayyan eklerle ilgili kuralları açıklarken ağırlıklı olarak eklerin işlevlerini ve kullanım yerlerini aktarmaya özen göstermiştir. Ebû Hayyan'ın kullandığı yöntem bakıldığında amacının öğrettiği dil hakkında bilgi vermek değil dili işlevsel olarak öğretmek olduğu görülmektedir. Bu yöntem aynı zamanda dildeki yapıların dilin doğal bağlamındaki işlevleriyle birlikte öğretilmesine, betimlenen dilsel yapılardan yola çıkarak dilde yeni yapıların üretilmesine temel teşkil etmektedir. Yazarın bu yaklaşımı, üretken dönüşümlü dil bilgisi kuramının (Aydın, 1996) ilkelerine uygundur. Üstelik dil öğretimi üzerinde uzlaşılan algılamaya yönelik olmak (*cognitive*) ve işlevsel olmak (*functional*) amaçlarına da uygun olduğu söylenebilir. Zülfikar (1980, s. 8)'a göre yabancılar açısından Türkçe gramerin iki önemli konusu vardır. Birisi ses uyumları, ötekisi ekler ve köklerdir. Türkçenin bitişken yapısından dolayı öğretimi yapılırken özellikle eklere büyük önem verilmesi gerekir. Bu konu göz önüne alındığında yazarın Türkçenin öğretiminde anahtar konumda olan ses uyumlarının ve eklerin önemini farkında olduğu ve bu yolla Türkçe gramer öğretiminin iskeletini kurduğu ifade edilebilir.

Eserin sözlük bölümünde verilen kelimeler kullanım sıklığına göre seçilmiştir ve bu kısımda yaklaşık 2500 sözcüğe yer verilmiştir. Eserde Türk dilinin söz varlığı ile ilgili olarak türetme yoluyla kelime oluşumları, türetme dışındaki kelime oluşumları (birleştirmeler), başka dillerden alıntılar, anlam değişimleri, eş anlamlılık, zıt anlamlılık, çok anlamlılık, eş seslilik gibi konulara yer verilmiş ve kelime özellikleri açıklanarak bunlarla ilgili çeşitli örnekler sunulmuştur. Sözlük kısmındaki kelimeler, Türk örf, adet ve geleneklerini, ticari, sosyal ve kültürel yaşam tarzlarını, bunlarla ilgili kavramları iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Yabancı dil öğretiminde kültürel aktarımın önemini göz önünde tutulduğunda eserin kelime-kültür-hedef kitle arasındaki bağlama uygun olduğu söylenebilir.

Gelişmiş ülkelerin dillerini ve kültürlerini diğer ülkelerde yaşayan insanlara öğretmek için yarıştığı günümüzde Türkçenin yabancılar için öğretime yönelik yöntemlerin, bilinçli ve bilimsel çalışmalarla yürütülmesi, bir zorunluluk haline gelmiştir. Yurt dışında Türkçenin öğretimi alanında faaliyet gösteren merkezlerin sayılarının hızla arttığı bu evrede, etkili ve verimli Türkçe öğretimi için yeni yöntemlerin ve modellerin geliştirilmesi gerekir. Yabancılar için Türkçe öğretiminin yöntem ve modelleri geliştirilirken bu alanda Türkçenin özelliklerine uygun olarak hazırlanmış ve farklı dillerde yazılmış çalışmaların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bunun için de geçmiş deneyimlerden ve yabancı yazarların Türkçe öğretirken başvurduğu yöntemlerden faydalanmak önemlidir.

Kaynakça

- Adıgüzel, M.S. (2001). Yabancılara Türkçe Öğretimi ve Gramer-Tercüme Metodu. *Bilig-16/Kış*, 25-45.
- Aksan, D. (1995) *Her yönüyle dil* (7.baskı), Ankara, Türk Dil Kurumu.
- Aydın, Ö. (1996), *Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi Öğretimi, Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramının Kısa Bir Tanıtımı*. Ankara, Yayınevi.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitab Al-İdrak Li Lisan Al- Atrak*. İstanbul, Evkaf Matbaası.
- Cummins, J. (2007). Rethinking monolingual instructional strategies in multilingual classrooms. *Canadian Journal of Applied Linguistics*, 13, 221–240.
- Cummins, J., ve Persad, R. (2014). Teaching Through a Multilingual Lens: The Evolution of EAL Policy and Practice in Canada. *Education Matters* 2, 3–40.
- Demirel, Ö. (1990). *Yabancı dil öğretimi ilkeler yöntemler*. Ankara, MEB.
- Doğan, Y. (2016). Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâkadlı eserinin dilbilim açısından incelenmesi. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20-2, 329-348.
- Ergin, M. (2000). Türk dil bilgisi. İstanbul, Bayrak.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara, Akçağ.
- Hengirmen, M., (1993), Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi, *AÜ TÖMER Dil Dergisi*, 10.
- Hengirmen, M. (1997). *Yabancı Dil öğretim yöntemleri ve TÖMER yöntemi*. Ankara, Engin.
- İzbudak, V. (1936). *El- İdrak Haşiyesi*. İstanbul, Devlet Basımevi.
- Korkmaz, Z. (2007) *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara, TDK.
- Özyetgin, A. M. (2001). *Ebu Hayyan Kitâbü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak -fiil: tarihi-karşılaştırmalı bir gramer ve sözlük denemesi*. Ankara, Köksav.
- Özyetgin, A. M. (2003) 14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebü Hayyân'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası, *80. Yılı Kutlama Etkinlikleri Çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*.
- Sarıçoban, A. ve Kürüm, E.Y. (2015) Türkçenin Yabancı/İkinci Dil Olarak Öğrenimi Stratejileri. İçinde *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi metodolojisi*. Ankara: Anı.
- Salan, M. (2012). Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak'ta Alıntı Kelimeler, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, 11.
- Yaylı, D. ve Bayyurt, Y. (2011). Yabancı dil öğretimi yaklaşımları ve yöntemleri. İçinde *Yabancılara Türkçe öğretimi politika yöntem ve beceriler*. Ankara: Anı.

Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak'ın Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi

Zülfikar, H. (1980), Yabancılar İçin Türkçe Dilbilgisi. *Ankara Üniversitesi Türkçe Kursu Yayınları: IV*, Ankara, 305.

Extended Summary

Introduction

Today, methodologies of language teaching are tried to be more effective by getting use of experience of past times, traditional methods, contemporary linguistic research, and outputs of novel approaches in various interdisciplinary spheres. Comprehension of historical process of teaching of Turkish language to foreigners, discovery and definition of its methodologies would contribute to development of effective methodologies. The work, *Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak* (Kİ – the book of grasping the Turkish language), written by Esirü'd-din EbûHayyân in 1312, is an influential source in this field, thus, examined in our study. The work, Kİ, written in Arabic to teach Turkish language to Arabs, is a book of language teaching consisted of a dictionary and a section of “pedagogical grammar (Aydın, 1996, p. 9)”. While preparing the work, needs of those who did not know Turkish language were taken into consideration. In the work, the level of ability of learning of adults was centralized. Within the work, in which language teaching was taken in level of sentences and dialogues/reading texts were not included, basic rules of the Turkish language were presented. Instruction of the language was depended widely on grammatical rules in line with the oldest language teaching approach, the traditional approach. Comparative linguistic methodology was embraced in the work. Explaining the grammatical rules, transfer was done both from Arabic to Turkish, and from Turkish to Arabic; commonalities and differences of the two languages was determined and compared with exemplary phrases/sentences. By means of this comparison between Turkish and Arabic, possible difficulties and potential mistakes of transfer was determined and presented. This strategy is an indicator of the writer’s having taken the language in hand as a system. Approaching the language as a system is one of the five strategies of a successful language learning.

Method

This study is a descriptive inquiry aiming to examine Kİ in terms of teaching Turkish language to foreigners. In the study, content analysis methodology has been embraced to present the material of the work related to vocabulary, morphology, and syntax; the findings have been evaluated in the framework of teaching Turkish language to foreigners.

Findings, Discussion and Results

In Ebu Hayyan’s grammar teaching methodology, some common stages like those followed in current contemporary grammar teaching to foreigners are observed. In Turkish sentence-building, suffixes determine more than the alignment of words do. Thus, affixes were extensively detailed, and explanations were supported with examples. In the work, the rules of word-building (*sarf*) were told

first, and later, those of sentence-building (*nahv*) were described. Accordingly, a method which followed an order from the difficult to the easy was utilized. This is also appropriate for language teaching principles. The author did not create new categories, although the structures of Turkish and Arabic languages are quite different. Rather, basis subjects of Turkish language were adapted to Arabic rules to be appropriate for Arabic systematic of grammar. This method represents that the author follows a path from 'known' to 'unknown'. Therefore, it could be argued that the author embraced this modern method which is also in line with the holistic approach.

The terms explained in the work are in Arabic. It is observed that the author got use of many Turkish terms which are still valid in modern Turkish in explaining grammatical rules. However, as the terms were expressed without a definite order and use of long sentences in the explanations made it difficult to understand. In the work, each time, a rule was given first; than they were presented by getting use of exemplary sentences; thus, the method is a deductive one. The author's use of a deductive methodology while explaining the grammar rules is an appropriate preference for teaching Turkish as a foreign language.

The categorical classification, Ebu Hayyan got use of when explaining the grammar rules of suffixes, is remarkable. The author made a functional classification which is different from modern grammar arrangements. Conditions how and where certain derivational and inflectional suffixes were used -their individual properties, the letters they were used with, their roles- were explained with examples under several subheadings, as "(Places where letters of) 'r, n, s, ç, d, z, q, k, ğ, y, m, ş, l, v Harflerinin Ziyade Ettiği Mahaller'" are given under the heading of *Ziyade Bahsi* (the subject of enhancement). This technique can be beneficial for contemporary language teaching as it provided a wider perspective by giving all possible uses of a single or similar letter altogether, and thus, reduce potential misunderstandings.

Ebu Hayyan basically told the functions and uses of suffixes when explaining rules of the suffixing. This approach is in line with the principles of linguistic theory of productive alternation (Aydın, 1996). It can also be said that this also conforms with the widely accepted aims of appropriateness for cognition and functionality of modern language teaching.

The words given in the dictionary part of the works were selected according to frequency of use. In this part, approximately 2500 words were given. The words represent Turkish customs, traditions, social, economic, and cultural lifestyles of the time and related concepts. Considering the importance of cultural transfer in foreign language teaching, it can be claimed that the work had an effective selection of word-culture-target population.

In developing methods and techniques for teaching of Turkish language to foreigners, methodologies appropriate to the characteristics of the language should be utilized. Therefore, it is critical to get use of experience of the past and foreign writers in teaching Turkish language.